

Kur'ân'da Hz. Peygamber'e Verilen "İtaat/İttiba Etme" Emirlerinin Karakter Eğitimi Açısından Önemi

*The Importance of the "Obey/Imitate" Commands Given to the
Prophet in Terms of Character Education in the Qur'ân*

İdris Sami SÜMER*

Makale Bilgisi / Article Information

Article Type (Makale Türü): Research Article (Araştırma Makalesi)

<https://doi.org/10.56288/siyer.1498038>

Date of Submission (Geliş Tarihi): 08.06.2024

Date of Acceptance (Kabul Tarihi): 29.09.2024

Date of Publication (Yayın Tarihi): 31.10.2024

Citation / Atıf: Sumer, İdris Sami. "Kur'ân'da Hz. Peygamber'e Verilen "İtaat/İttiba Etme" Emirlerinin Karakter Eğitimi Açısından Önemi". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 17 (Ekim 2024), 47-63.

Peer-Review (Değerlendirme): Double anonymized – At Least Two External (Çift Taraflı Körleme / En Az İki Dış Hakem).

Ethical Statement (Etik Beyan): It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur).

Plagiarism Checks (Benzerlik Taraması): Yes (Evet) – intihal.net

Conflicts of Interest (Çıkar Çatışması): The author(s) has no conflict of interest to declare (Çıkar çatışması beyan edilmemiştir).

Complaints (Etik Beyan Adresi): sad@siyeryayinlari.com

Grant Support (Finansman): The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research. (Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır).

Copyright & License (Telif Hakkı ve Lisans): Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. (Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır).

* Dr. Öğr. Üyesi. İdris Sami SÜMER, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Kur'ân-ı Kerîm Okuma ve Kıraat Ana Bilim Dalı. Assist. Prof, Kırşehir Ahi Evran University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Qur'an Reading and Recitation Science Kırşehir, Turkey e-Mail: sami.sumer@ahievran.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-9409-564X>, <https://ror.org/05rrfpt58>.

Öz

İtaat ve isyan olgusu, insanlık tarihinin en müşkil meselelerinden birisi olmuştur. Bu problemle ilgili en temel sorun, insanın kime ve neye itaat edeceğini bilememesinden kaynaklanmaktadır denilebilir. Esasen itaat edilmesi gereken şeylere isyan etmek büyük problemlere neden olacağı gibi isyan edilmesi gereken şeylere itaat etmek de farklı sorunlara yol açabilmektedir. Nitekim Kur'ân'ı-Kerîm'in de bildirdiği gibi insanın başına gelen ilk musibet (cennetten çıkarılma), şeytanın vesvesesine aldanma ve onun öğütlerine kulak verme/itaat etme yüzünden gelmiştir. İlgili âyetlerin bildirdiği üzere bir ilk tecrübe olarak insan, hakikate isyan etmenin ve yanlış itaat etmenin kötü sonuçlarını da bu vesile ile öğrenmiştir. İnsanlığın ilk atasına verilen bu ders, itaat ve isyanın kime ve nasıl yapılacağına da bir öğretisidir denilebilir. İnsanlık için son derece önemli olan bu konu, Kur'ân'ı-Kerîm'de sıkça gündeme getirilmiş ve insanın itaat/isyan bilincini doğru bir şekilde inşa edebilmesi amaçlanmıştır. Bu meyanda bazı âyetlerde itaatın öneminden ve faydalarından bahsedilirken bir kısım âyetlerde ise itaat etmeme, boyun eğmeme ve teslim olmama mesajları verilmiştir. Zira Allah'ın yaratmış olduğu mükerrem bir varlık olan insan, körü körüne her şeye boyun eğen bir canlı olmamalıdır. Bu sebeple Kur'ân'ı-Kerîm'de Hz. Peygamber'in örneğinde olmak üzere itaat edilmemesi gereken şeyler ve kimseler, genel hatları ile bildirilmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'e; kafir, münafık, azgın ve günahkâr kişilere asla itaat etmemesi emri verilmiştir. Aynı şekilde özellikle Ehl-i kitap ile ilişkilerinde, onların hevasına uymamak ve arzularına tabi olmamak emirleri de sıkça tekrar edilmiştir. Hz. Peygamber'e verilen bu emirler hem onun hem de ona iman eden müminlerin karakterlerinde kötülüğe karşı aktif bir mücadele ve direnç ruhu inşa etmiştir. Bu çalışmada, Kur'ân'ı-Kerîm'in başta Hz. Peygamber'e ve tüm müminlere tevdi etmiş olduğu kötülüğe karşı çıkma ve kötüye itaat etmeme öğretisi, itaat ve ittiba kavramları ekseninde inceleme konusu yapılmıştır. Çalışmada doküman analiz metoduna başvurulmuş ve Hz. Peygamber'in şahsında inşa edilen doğru itaat ve isyan bilincinin mahiyeti araştırma konusu yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Peygamber, İtaat, İsyân.

Abstract

The dynamics of obedience and rebellion represent one of the most complex challenges throughout human history. It can be asserted that the core issue surrounding this phenomenon arises from the fact that individuals often struggle to discern whom or what they should adhere to. Indeed, the rebellion against entities that warrant obedience will lead to significant problems, obeying entities that should be rebelled against can also result in different problems. As a matter of fact, as stated in the Qur'ân, the first calamity that befell man (being expelled from heaven) occurred because of being deceived by the devil's whispers and not listening/obeying his advice. As stated in the relevant verses, as a first experience, humanity learned the adverse consequences of rebelling against the truth and obeying the falsehood. It can be said that this lesson given to the first ancestor of humanity is also a teaching to whom and how to obey, as well as when to rebel. This issue, which is crucial for humanity, is frequently addressed in the Qur'ân and it is aimed to enable human beings to cultivate their awareness of obedience/rebellion correctly. In this sense, while the importance and benefits of obedience are mentioned in some verses, the messages of not obeying, not bowing down and not surrendering are also provided. Because man, who is a magnificent being created by God, should not be a creature that blindly submits to everything. For this reason, in the Qur'ân, entities and individuals who should not be obeyed have been stated in general terms following the example set by the Prophet Muhammad. In this context, the prophet Muhammad has been commanded as never to obey infidels, hypocrites, transgressors and sinners. Likewise, especially in relations with the People of the Book, the commands not to follow their whims and not to be subject to their desires are frequently repeated. It can be said that these orders given to the Prophet Muhammad built a spirit of active struggle and resistance against evil in the characters of both him and the believers who believed in him. In this study, The doctrine of opposing and disobeying evil which primarily was entrusted to the Prophet Muhammad and all believers by the Qur'ân was analyzed through the concepts of obedience and adherence. The study employed a document analysis method and sought to explore the nature of the consciousness of proper obedience and rebellion as exemplified in the life of the Prophet Muhammad.

Keywords: Tafsir, Qur'ân, Prophet, Obedience, Disobedience.

Giriş

İtaat ve isyan olgusu, insanın varlık sahnesine çıktığı ilk andan itibaren deneme konusu yapıldığı bir meseledir. İnsanın yeryüzünün halifesi olması sürecinin anlatıldığı ayetlerde^[1] Allah, melek, şeytan ve insan arasında dönen süreç, bir nevi itaat-isyan olgusunun da işlendiği bir sahne olarak belirir. Bu sahnede, emir sahibi (Allah), emre konu olan şey (Âdem'e secde/saygı), emre itaat eden (melekler) ve emre isyan eden (şeytan) örgüsü, itaat ve isyan olgusunun meşruiyetini ve itaat- itaatsizlik davranışlarının sonuçlarını göstermesi bakımından oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca bu sürecin uzantısı olan Hz. Âdem ve eşinin cennete yerleştirilmesi ve onların da orada Allah'a isyan ettiğinin bildirilmesi,^[2] gerçeğe baş kaldırının (isyanın) kötü sonuçlarını hem insan hem de şeytan üzerinden göstermektedir. Zira bu kıssaya göre, Allah'ın emrine itaat etmeyen şeytan ve insan, bu itaatsizliğin kötü sonuçları ile karşı karşıya kalmışlardır. Şeytan Allah'a yakın olan makamdan kovulmuş ve lanetlenmiştir.^[3] Çünkü o, hakikate (Hakk'a) isyan etmeyi meşrulaştırmış ve haddi/sınırı aşmıştır. Hz. Âdem ve eşi ise cennetten çıkarılıp yeryüzüne indirilme cezası almışlardır.^[4] Fakat onlar, şeytanın aksine, hakikate (Hakk'a) itaatsizliğin/isyanın kötülüğünü kavramışlar ve hatalarını şeytanın yaptığı gibi meşrulaştırmadan Allah'a yönelip tevbe etmişlerdir.^[5] Allah da onların tövbelerini kabul edip onları bağışlamıştır.^[6]

İnsanın yaratılış, cennete yerleştirilme ve oradan çıkarılma kıssasında hem itaatkâr hem de isyankâr özelliğinden bahsedilmesi, Tâhâ 121. âyette de işaret edildiği üzere insanda mutlak itaat duygusu olmadığını, onun bazen haklı bazen de haksız yere isyan edebilen bir varlık olduğunu göstermektedir. Yani insan, potansiyelinde itaat ve isyan duygularını müştereken barındıran bir varlıktır. Kıssa bağlamında insanın isyan edebilmesinden de bahsedilmesi aynı zamanda onun irade sahibi olduğuna ve itaat-isyan davranışlarından da mesul tutulacağına bir işarettir. Nitekim insanın yaratılış amacının, iyi ve kötü arasındaki tercihlerinden sorumluluk olduğu bildirilmiştir.^[7]

İslâm inancının merkezî düşüncesi olan kelime-i tevhit söylemi de Arapçada cinsini nefyeden olumsuzluk edatı olarak da kullanılan لا (lâ) "Hayır, reddediyorum, kabul etmiyorum, itaat etmiyorum." anlamına gelen sözle başlar sonra istisna edatı لا (illâ) ile kabul ve itaat süreci devam eder. Tek bir cümlede hem isyan hem de itaat bilincinin verilmesi, isyan ve itaat olgusunun önemini göstermesi bakımından oldukça değerlidir. Zira insan, isyan etmesi gerektiğine itaat ettiğinde, itaat etmesi gerektiğine isyan ettiğinde kaybeden bir varlık olmuştur. Bu sebeple isyan ve itaat bilincinin doğru idrak edilmesi, insan olmanın ve erdemli bir karakter sahibi olmanın en önemli şartlarından biridir.

Geniş bir etki alanı olan itaat olgusu bu sebeple birçok bilimsel çalışmaya konu olmuştur. Yapmış olduğumuz literatür taramalarında itaat olgusunun ekseriyetle, "Kur'an-ı-Kerim'de İtaat", Hadîs-i Şeriflerde İtaat", "Hz. Peygamber'e İtaat", "Kelâmî Düşüncede İtaat," "Ana-Babaya İtaat" gibi olumlu ifadeler ekseninde çalışıldığı görülmüştür.^[8] Fakat Kur'an-ı-Kerim'de itaat kavramı

[1] el-Bakara 2/30-36; el-A'râf 7/10-24; Tâhâ 20/115-120.

[2] Tâhâ 20/121.

[3] el-A'râf 7/13; el-Hicr 34-35.

[4] el-Bakara 2/38; el-A'râf 7/24.

[5] el-A'râf 7/23.

[6] el-Bakara 2/37.

[7] el-Mülk 67/2.

[8] Rasih Ertürk, *Hz. Peygamber'in sünnetinde itaat kavramı* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1997); Halil Atalay, "Anne ve Babaya İtaat ve Hürmet", *Mehir* 3 (1999), 50-54; Sebahattin Turan, *Kur'an'da İtaat Kavramı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Hasan Sugü, *Kur'an'da İtaat* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007); İlyas Canikli, "İtaat Kültürünün Oluşmasında Hadislerin Rolü", *İslâmî İlimler Dergisi* 1-2 (2009), 307-328; Hamdi Gündoğar, "Kur'an'da Hz. Peygamber'e (S.A.S.) İtaat", *IV. Kutludoğum Sempozyumu -Kur'an ve Hz. Peygamber (S.A.V.)*, (2010), 167-178; Yaşar Ünal, "Resul'e İtaat Meselesi",

daima olumlu anlamda “itaat etmek, boyun eğmek” ekseninde kullanılmamış ve çoğu zaman “itaat etmeme/teslim olmama” emirleri ile de gündeme getirilmiştir. Bu emirlerin çoğu Hz. Peygamber’in şahsında verilen emirler olarak gözüксе de Kur’ân’a muhatap olan ve inanan her insan açısından bağlayıcı hukukî ve ahlâkî hükümler ihtiva etmektedir. Zira meşru olana itaat etmemek, hukukî ve ahlâkî sorunlar doğurduğu gibi gayr-i meşru olana itaat etmek de aynı sorunları doğurmaktadır.^[9] Buna göre itaat ve isyan bilincine vakıf olmak, Müslüman bir karakter inşasının temel ilkelerindedir. İşte bu sebeple makalede, Kur’ân’ın “itaat/ittiba etmeme söylemi” ve Hz. Peygamber’e verilen “itaat/ittiba etme” emirleri inceleme konusu yapılmıştır. Her ne kadar itaatle ilgili bilimsel çalışmalarda kavramın mahiyeti gereği itaat edilmemesi gereken kimselere/şeylere konu gereği kısmen temas edilse de kanaatimizce itaat olgusunun gölgesinde kalan bir durum oluşmaktadır. Bu sebeple çalışmada “itaatsizlik” söylemi öncelenmiş ve Hz. Peygamber’e bu yönde verilen emirlerin mahiyeti incelenmeye çalışılmıştır. Böylece hem Allah resulünün hem de ona iman eden müminlerin karakterlerinin Kur’ân tarafından nasıl inşa edildiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Genel Olarak İtaat Olgusu

Yüce Allah tarafından peygambere indirilen,^[10] hak ile batılı birbirinden ayıran,^[11] insanlar için aydınlık ve şifa kaynağı olan,^[12] kendisine hiçbir batılın ilişemediği^[13] ve içinde çelişkili hükümler bulunmayan^[14] Kur’ân’ı-Kerîm, birey ve toplumu en doğru istikamete sevk eden^[15] ilahî bir nur ve hikmettir.^[16] Helal ve haram kıldıkları, emrettikleri ve yasakladıkları, tavsiye ettikleri ve sakındırdıkları mutlak manada insanlar için faydalı hükümlerden, hikmetlerden ve hayırlardan oluşmaktadır.^[17]

Kur’ân’ın birçok âyeti emirler ve nehiylerden oluşur. Bu durum, insanın itaat etme(me) bilincinin gelişmesi bakımından son derece önemlidir. Çünkü Kur’ân’ın inşa etmek istediği insan modeli, her şeye boyun eğen bütünüyle teslimiyetçi bir varlık değildir. Kur’ân doğruya, hakka, hakikate, adalete, iyiliğe, güzelliğe, merhamete teslim olmayı/itaat etmeyi, benimsemeyi ve içselleştirmeyi emrederken,^[18] haksızlığa, yalana, yanlışla, kula kul olmaya, zulme, kötülüğe itaat etmemeyi ve teslim olmamayı da şiddetle emreder. Zira itaat ve isyan olgusu, insanın anlamlı bir sosyal hayat sürmesi açısından doğru anlaşılması ve uygulanması gereken bir normlar bütünüdür.

Toplum Bilimleri (Dergi) VI/11 (2012), 169-187; Avde Halil Ebû Avde, “Ana-Babaya İtaati Emreden Ayetlerle İlgili Edebi Yaklaşımlar Bağlamında Kur’ân Cümlelerinde Teşrî ve İcâz”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 37 (2014), 165-206; Selim Özarlan, “Kelâm Açısından İtaat Kavramı ve Çerçevesi”, Diyanet İlmî Dergi 54/1 (2018), 93-111; Mahmut Çınar, “Peygamber’e İtaatin Dayanağı Olarak İsmet Meselesi”, İlahiyat Akademî Dergisi 7-8 (2018), 327-344; Hamza Sadan, “İtaat ve İttiba Kavramlarının Anlamsal Çerçevesi ve Kur’ân’da Kullanımı”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 35 (2020), 177-204; Nazife Vildan Güloğlu, “Tefsir Geleneğinin Gökke Yerin İtaati ve Tesbihi Yorumu Üzerine Bir Değerlendirme”, Tefsir Araştırmaları Dergisi 5/2 (2021), 941-964; Musa Turşak, “Kur’ân’da İtaat Kavramı ve Ülü’l-Emre İtaatin Mahiyeti”, İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi 8/1 (2022), 325-347; Hakan Özkan, Din Eğitimi Açısından Kurân-ı Kerim’de İtaat Kavramı (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

[9] Nitekim Kur’ân’ı-Kerîm, Firavun’un haksız uygulamalarını ve kendilerini aşağılamalarını kabullenen ve onun zulmüne karşı çıkmayan toplumu “fasık” olarak nitelemiştir. “*Firavun, kavmini küçük düşürdü (ezdi). Onlar da kendisine itaat ettiler. Çünkü onlar yoldan çıkmış bir toplumdur.*” ez-Zuhruf 43/54.

[10] eş-Şuarâ 26/192-195.

[11] el-Furkân 25/1.

[12] Yûnus 10/57.

[13] Fussilet 41/42.

[14] en-Nisâ 4/82.

[15] el-İsrâ 17/9.

[16] el-Kamer 54/5.

[17] en-Nahl 16/30.

[18] en-Nahl 16/90.

Kadim tabirle "medeniyyün bi't-tab (sosyal varlık) olan insan, yeryüzünde vücut bulduğu andan beri toplumsal bir hayat sürmüştür. En küçük sosyal birim olan ailede başlayarak, köylerde, şehirlerde, ülkelerde ve hatta kıtalara hükmeden imparatorluklarda daima bir yönetim düzeni tesis edilmiş ve insanlar bir şekilde kurulu bir otoritenin emri altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Birçok tarifi olan fakat genel olarak "düşünce, fikir ve davranışı etkileme veya yönlendirme gücü" şeklinde tarif edilen^[19] otorite kavramı, birey ve toplum hayatında bazen mutluluklara sebep olabildiği gibi bazen de şiddetli acı ve ızdıraplara neden olmuştur. Çünkü otorite, her zaman iyi ve adil olanı uygulamamıştır.

Meşruiyet noktasında meşru ve gayr-i meşru olarak tanımlanan otorite olgusu,^[20] birey ve toplumların hayatını en güçlü şekilde etkileyen örtük^[21] ya da kurumsallaşmış bir yapı olabilir. "Sahip olunan konum itibarıyla itaat ettirmenin ve itaat etmenin insan doğasının bir özelliği olarak yorumlanması" şeklinde de tanımlanan otorite; "sorgusuz itaat yani hayır diyememek şeklinde de tarif edilmiştir.^[22] Buna göre hayır demek, bazen otoritenin bütünüyle kendisine veya bazı uygulamalarına karşı çıkmak anlamına gelmektedir. Kur'ân âyetlerinde kıssaları anlatılan birçok peygamberin mücadelelerinin de otorite ile olduğunun aktarılması, bazen doğruya ulaşan yolun hayır demekten geçtiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Peygamberlere verilen bu itaat/ittiba etme emirleri ve onların bu emirlere uygun davranışları, ideal insanı karakterize etmektedir. Zira insan için en büyük erdemlerden birisi de yanlışa karşı çıkabilmektir. Bu bağlamda Kur'ân'ı-Kerîm'de en dikkat çekici örneklerden birisi de Hz. İbrahim'in, kendisine mülk verilen şahısla yapmış olduğu mücadeledir. Bakara 258. âyette bahsedilen bu tartışmada, mülkü (iktidarı) elinde tutan şahsın "istediğimi yaparım" tavrına Hz. İbrahim karşı çıkmış ve istediğini yapma iradesinin sadece âlemlerin rabbine has bir yetki olduğunu belirtmiştir.^[23] Bu hadisede Hz. İbrahim, yetki sahibi şahsın örtülü ilahlık iddiasına karşı çıkmış ve ona otoritesinin sınırlarını hatırlatmıştır.^[24]

Bir sorun olarak otorite, ilahiyatçıların, filozofların, sosyologların, hukukçuların ve birçok ilim adamının üzerinde düşünceler ürettiği ciddi bir alan olmuştur. Otorite ve iktidar üzerine önemli çalışmaları ve katkıları olan ünlü sosyolog Max Weber, otoriteyi meşru ve gayr-i meşru olarak tasnif ettikten sonra meşru otoriteyi üç tip olarak şöyle tavsif etmiştir.

1. Rasyonel temeller: Normatif kuralların meşruluğu ve bu yasalara göre egemenlik konumuna getirilenlerin, emir verme hakkı olduğu inancına dayalıdır (yasal otorite).
2. Geleneksel temeller: Çok eski zamanlardan beri süregelen geleneklerin kutsallığına ve bu geleneklere göre gücü kullananların meşruluğuna olan yerleşik inanca dayalıdır (geleneksel otorite).
3. Karizmatik temeller: Bir bireyin istisna kutsallığına, kahramanlığına, örnek özelliklerine ya da onun tarafından açıklanan veya emredilen normatif kalıpların ya da emrin kutsallığına olan bağlılığa dayalıdır (karizmatik otorite)."^[25]

[19] Ülker Yükselbaba, "Milgram Deneyi: Otorite ve İtaate Dair", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 75/1 (2017), 227-270.

[20] Yükselbaba, "Otorite ve İtaate Dair", 227-270.

[21] Yazılı bir norma dayanmayan fakat etki gücü itibarı ile bazen yazılı kurallardan bile daha etkin olan "mahalle baskısı" örtük bir otorite olarak değerlendirilebilir.

[22] Ferhat Kutluay, *John Locke'de Rıza ve Siyasal Otorite* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 21.

[23] el-Bakara 2/258.

[24] Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed Mâverdi, *Tefsîrü'l-Mâverdi (en-Nüket ve'l-Uyûn)*, thk. Es-Seyyid ibn-i Abdulmaksûd Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, ts.), 1/329.

[25] Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, çev. H. Bahadır Akın (İstanbul, 2005), 40.

Max Weber'in bu tanımında bahsettiği "geleneksel otorite," İslâm öncesi Arap Yarımadası'nda yürürlükte olan otorite biçiminin de tanımı olarak görülebilir. Zira Hz. Peygamber'in risalet ile gönderildiği tarih olan miladi 610 yılında Arabistan ve Mekke'de devlet veya imparatorluk tarzı güçlü bir siyasî iradenin olmadığı malumdur.^[26] Fakat mezkûr tarihteki sosyal, dinî ve kültürel otorite, geleneksel Arap yaşamında imparatorluk otoriteleri ile yarışacak düzeyde etkindir demek de mümkündür.^[27] Çünkü kurumsallaşmış herhangi bir merkezî/siyasî gücün etkisinde kalmadan sadece asabiyet, kabile ve gelenek/teamül kültürü altında yaşayan Arap toplumu, bu serbestliğin getirdiği geniş hareket alanına, şiddetle sahip çıkma kültürünü de eş zamanlı geliştirmiştir. İlave-ten kurumsallaşmış devlet, yasa ve ilkelerin olmaması, onlara gelenek, din ve kültürün zorlayıcı/bağlayıcı yapılarını çok rahat değiştirme/esnetme imkânı da vermiştir. Kur'ân'ı-Kerîm'de haram ayların yerlerinin değiştirilmesi (nesî') ile ilgili yöneltilen eleştiri^[28] bu hususla ilgili örneklerden sadece birisidir. Nesî' uygulamaları, cahiliye Araplarının, siyasî ve ticarî çıkarlarına ters düştüğü zaman en köklü dini/sosyal uygulamaları bile değiştirme kayıtsızlığına bir örnektir.^[29] Bu durum, 'otoritesizliğin otoritesi' olarak da değerlendirilebilir. Kur'ân, müşrik zihniyetin bu sınırsız kayıtsızlığına "hevasını ilah edinmek" tabirini de kullanmıştır.^[30]

Geleneksel otoritenin en baskıcı ve savruk atmosferinde^[31] risalet görevi ile görevlendirilen Hz. Peygamber, Allah'ın dinini tebliğ etmiş ve toplumda başta itikadî konular olmak üzere, ictimai, siyasî, iktisadî ve hukukî sahalarda birçok problem ile karşı karşıya kalmıştır. Genel olarak Hz. Peygamber'in karşısında duran otorite merkezleri, müşrik Arap gelenekleri ve özellikle Medine döneminde gücünü gösteren Ehl-i kitap otoritesi olarak tasnif edilebilir. Kur'ân'da Hz. Peygamber'e verilen "itaat etmeme" emirlerinin konusu da bu iki otoriter gücün talepleri ile ilgilidir demek mümkündür. Burada şu husus gözden kaçırılmamalıdır. Hz. Peygamber'in tebliğ ve inşa sürecinde karşı karşıya kaldığı Arap asabiyesi ve özellikle Medine dönemindeki Yahudi dinî gelenek, binlerce yıldır gelişen ve muhkem hale gelen geleneksel/dinî otoritelerdir. Kur'ân'ın bu iki geleneksel otoriteye dönük eleştirilerine muhatapların dönütlerinin çok sert olacağı aşîkârdır. Dolayısı ile Hz. Peygamber'e verilen "itaat etme" emirleri, onun ve Müslümanların karakterlerinin inşa edilmesinde çok büyük bir destek ve yönlendirme hüviyeti taşımaktadır.

Hz. Peygamber'in vahye uyum süreci,^[32] tebliğ faaliyeti^[33] ve davranışları normal olarak vahiy tarafından oluşturulmuştur. İnen âyetler, Hz. Peygamber'in, tebliğ, mücadele, tartışma ve toplumla ilişkilerinde ne yapma(ma)sı gerektiğine dair stratejik yönlendirmelerde bulunmuştur. Mesela bazı âyetlerde af yolunu tutması, cahillerden yüz çevirmesi,^[34] insanlara yumuşak davranması,^[35] en güzel mücadele yöntemi ile mücadele etmesi,^[36] baskı yapmaması^[37] ve sabırlı olması^[38] gibi

[26] Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târîhi'l-Arab kable'l-İslâm* (Dâru's-Sâkî, 2001), 7/180.

[27] Peygamberin davetine karşı çıkan Arapların, sık sık Atalar kültürünü ve mirasını öne sürmeleri bu güçlü geleneğe olan sıkı bağlarından kaynaklanmaktadır denilebilir. Kur'ân onların atalar kültürüne akli delillerle cevap vermiştir. bk. el-Bakara 2/170-171; ez-Zuhuruf 43/23-24.

[28] et-Tevbe 9/37.

[29] Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîrû'l-münîr* (Dımeşk-Sûriye: Dâru'l-Fikr, 1991), 10/205.

[30] Furkân sûresi 43. Âyette zikredilen bu ifade, birçok müfessire göre insanın kayıtsızlık arzusu anlamına da gelmektedir. Mesela Zeccâc, bu ifadenin istediği taşa (puta) tapan müşriklerle ilgili olduğunu söylemiştir. Ebû İshak İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbühû*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelbî (Beyrut: Âlemü'l-Kütub, 1988), 4/69.

[31] Geniş açıklama için bk. Muhammet Fatih Duman, *Kureys Kabilesi İslâm Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı* (Şırnak: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 38.

[32] el-Kiyâme 75/16-19.

[33] el-Mâide 5/67; el-Ahzâb 33/38-39.

[34] el-A'râf 7/199.

[35] Âl-i İmrân 3/159.

[36] en-Nahl 16/125.

[37] el-Ğaşiye 88/22.

[38] en-Nahl 16/127.

temel tebliğ davranışları emredilmiştir. Bazı âyetlerde de Hz. Peygamber'e, toplumdan veya ileri gelenlerden gördüğü muamelelere, taleplere ve baskılara itaat etmemesi ve boyun eğmemesi emirleri verilmiştir. Bütün bu emir ve nehiyeler, öncelikle peygamberin sonra da ona tâbi olan müminlerin karakterlerini inşa ve ihya etmesi bakımından oldukça mühim yönlendirmeler ihtiva etmektedir.

2. İtaat Etmemeye Dönük Emirler

Mîlâdî 610 yılında risalet ile görevlendirilen Hz. Peygamber, önceki tüm peygamberler gibi toplumunun ekserisinin şiddetli muhalefeti ile karşı karşıya kalmıştır.^[39] Bir insan olması hasebiyle^[40] muhalif söylemin kendisine yönelttiği eleştiri, istihza veya taleplerden etkilenmesi de tabiidir. Nitekim İsrâ sûresi 74 ve 75. âyetlerde Hz. Peygamber'in bu baskılardan ve taleplerden etkilendiğine dair uyarı yapılmıştır. "Eğer biz sana sebat vermiş olmasaydık az kalsın onlara biraz meyledecektin. İşte o zaman sana, hayatın da ölümün de katmerli acılarını tattırırdık. Sonra bize karşı kendine hiçbir yardımcı bulamazdın."^[41] Râzî'nin (öl. 606/1210) aktardığı bir rivayete göre Hz. Peygamber bu âyet indikten sonra; "Allah'ım beni göz açıp kapayıncaya kadar bile olsa kendi nefsimi bırakma." diye dua etmiştir.^[42] Bu âyet ve Hz. Peygamber'in duası, onun toplumsal güç merkezlerinden ne kadar büyük bir baskı ve tazyikle karşı karşıya kaldığını göstermektedir.

Kur'ân'ı-Kerîm, Hz. Peygamber'in karşı karşıya kaldığı bu özel durumlarda ona ne yapması ve nasıl davranması gerektiğini bildirmiştir. Mesela müşriklerin iman etmek için şart koştukları hazineler sahibi olması veya meleklerle birlikte olması^[43] gibi taleplerden göğsü daralıp kendisine vahyedilenlerin bir kısmını terk etme duygusuna büründüğünde hemen müdahale edilmiş ve kendisinin görevinin sadece uyarmak olduğu kimsenin hidayetinden de mesul olmadığı bildirilmiştir.^[44] Yine insanların iman etmemeleri sebebi ile kendisini suçlamaması ve helak etmemesi yönünde uyarılar almıştır.^[45]

Hz. Peygamber'e, muhataplarla ilişkisine dönük verilen bazı emirler فلا تطع / ولا تطع "İtaat etme!" şeklinde gelmiştir. "İtaat etme!" emirleri nüzul sırasına göre; Kalem 8, 10, Furkân 52; İnsân 24, Kehf 28, Ahzâb 1 ve 48. âyetlerde geçmektedir. Buna göre bu emirlerin beşi Mekkî sûrelerde ikisi de Medenî sûre Ahzâb'da verilmiştir. Şimdi bu âyetleri içlerinde geçtikleri sûrelerin nüzul zamanına, ifade ettikleri manalara ve kimlere itaat edilmemesi emri verildiği bağlamında inceleyelim.

2.1. Ahlâksız Kimselere İtaat Etmemesi Emri

Hz. Peygamber'e, "itaat etmeme" emrinin ilk verildiği âyetler, nüzul sırasına göre ikinci sırada olan Kalem sûresinde yer almıştır. Sûrede iki ayrı âyette geçtiği şekli ile; "O halde yalanlayanlara itaat etme"^[46] ve; وَلَا تُطِيعْ كُلَّ حَلَافٍ مَّهِينٍ هَمَّازٍ مَشَّاءٍ بِنَمِيمٍ مَّنَّاعٍ لِّلْخَيْرِ مُعْتَدٍ أَثِيمٌ عُتُلٌّ بَعْدَ ذَٰلِكَ زَنِيمٌ ۗ إِنَّكَ لَا تَتْلُوهُنَّ إِلَّا تَلْفَهًا وَأَنتَ عَلِيمٌ بِذُنُوبِهِمْ ۗ لَوْلَا ذَٰلِكَ لَفَسَدَتِ ۗ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ "Yemin edip duran, aşağılık, daima kusur arayıp kınayan, durmadan söz taşıyan, iyiliği hep engelleyen, saldırgan, günaha dadanmış, kaba saba; bütün bunların ötesinde bir de soysuz olan kimseye mal ve oğulları vardır diye, sakın boyun eğme."^[47] şeklinde geçmektedir.

[39] Âl-i İmrân 3/184.

[40] el-Kehf 18/110.

[41] el-İsrâ 17/74, 75.

[42] Fahrreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999), 21/379.

[43] el-Furkân 25/7, 8, 21.

[44] Hûd 11/12.

[45] el-Kehf 18/6; eş-Şuarâ 26/3.

[46] el-Kalem 68/8.

[47] el-Kalem 68/10-14.

Kalem sūresi, İslâmî tebliğın ilk dönemlerinde indirilmiş bir sūredir. Sūrenin girişi, vahyin önemine işaret ile kalem ve yazıdan bahsetmektedir. Sonra vahyi tebliğ eden Hz. Peygamber'in mümtaz şahsiyetine dikkat çekilmiştir. Sūrenin ilerleyen âyetlerinde Hz. Yûnus Peygamber'in kıssasına atıf yapılmış ve Hz. Peygamber'e mücadelesinde kararlı olması yönünde destek verilmiştir.^[48] Sūrenin girişinde Hz. Peygamber'in yüksek ahlâkına dikkat çekildikten sonra, ona karşı şiddetli direniş ve sert muhalefet yapan bazı kimselerin isimleri verilmeden davranışları tanımlanmış ve mücadelenin tarafı olan kimselerin ahlâkî standartları arasındaki büyük farka dikkat çekilmiştir. Bu üslup ile mücadele halinde olan iki tarafın davranışları öne çıkarılmış ve mücadelenin şahsı ya da kavmî bir dava olmadığına işaret edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'e şiddetli muhalefet yapan kimselerin ayrıntılı bir karakter analizi de yapılmış ve Hz. Peygamber'e, karakteri düşük bu insanlara asla boyun eğmemesi yönünde emirler verilmiştir. Toplam sekiz âyette vasıfları tanımlanan bu kötü şahsiyetlerin, mal ve ođul (güç) sahibi oldukları da belirtilmiş ve Hz. Peygamber'e, onların malî ve siyasî gücünden de etkilenmemesi yönünde uyarılar yapılmıştır.

Kur'ân'ı-Kerîm'in kötü davranışları üzerinden tanımladığı bu şahsiyetlerin kimlikleri hakkında kadim tefsir kaynaklarında farklı bilgiler aktarılsa da Mekke ve çevresinin güçlü insanları olduğu birçok tefsir kaynağında belirtilmiştir. İlk dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleymân (öl. 150/767), bu kimselerin başta Velîd b. Muğîre, Ebû Kays b. el-Fâkihe, Abdullah ibn Ebî Ümeyye, Abdullah b. Mahzûm, Âs b. Vâil gibi genelde Mahzûm oğulları, Ümeyye oğulları ve Muğîre oğulları gibi güçlü aşiretlerin ileri gelen temsilcileri olduğunu söylemiştir.^[49] Taberî (öl. 310/923), bir rivayet tefsiri olmasına rağmen bu âyetlerde zemmedilen şahışların isimleri hususunda fazla açıklama yapmamış ve bu kimseleri genelde zikredilen günahları çokça yapan ve kötülükte aşırı giden kimseler olarak yorumlamıştır.^[50] Fahreddîn er-Râzî de (öl. 606/1210), "yalanlayanlara itaat etme" âyetinde geçen yalanlayanlardan maksadın, "Hz. Peygamber'i babalarının dinine davet eden Mekke ileri gelenleri olduğunu ve Hz. Peygamber'e onlara asla itaat etmemesi emri verildiğini" söylemiştir.^[51] Sūrenin 10 ve 15. âyetleri arasında Mekke ileri gelenlerinin kötü ahlâkları sayılmış ve Hz. Peygamber'e itaat etmemesi yönünde tekrar ikinci bir emir vermiştir. Tâhir İbn Âřûr (öl. 1973), bu sūrede iki defa geçen itaat emre emrinden maksadın, "müşriklerin din ve inanç konusunda yaptıkları bütün teklif ve baskılara boyun eğmemek ve onlarla bu konuda musalaha yoluna girmemek" anlamında olduğunu söylemiştir.^[52]

Risaletin ilk dönemlerinde inen bu sūrede Hz. Peygamber'e verilen "kötülüğe teslim olmama ve kötülük temsilcilerine itaat etmeme" emri gerek peygamberin şahsında gerekse ona iman edenlerin kimliğinde kötülüğe karşı tam bir direnç oluşturmuştur. Ayrıca itaat etmemeye konu edilen şeylerin ahlâk üzerinden tanımlanması İslâm'ın inřa etmek istediği dinî ve toplumsal yapının temel paradigmalarını ortaya koymasından da oldukça dikkat çekicidir. Zira âyette tavsif edilen bölünme ve ayrışma, ahlâklı-ahlâksız paradigması üzerinden inřa edilmiştir.

2.2. Kalbi Zikre Kapalı Olan, Hevasına Uyan ve Aşırılık Yapanlara İtaat Etmeme Emri

Müşrik Arapların ara ara Hz. Peygamber'e davetinden vazgeçmesi yönünde teklif ve tehditler ile geldikleri gerek Kur'ân'ı-Kerîm âyetlerinde gerekse Siyer-i Nebî kaynaklarında bildirilmiştir. Bu teklif ve tehditler, bazen daveti terk etmesi yönünde bazen de davete icabet edenlere (Müslümanlara) karşı birtakım istekler mahiyetinde olmuştur.

[48] İzzet Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs* (Kahire: , Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-Arabî, 1983), 1/353.

[49] Ebû'l-Hasen Süleymân b. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423), 4/404.

[50] Muhammed b. Cerir Taberî b. Yezîd el-Bağdâdî, *Câmiu'l-beyân an te'vili' âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Dâru Hicrî li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't- Tevzîi ve'l-İlan, 2001), 23/533-538.

[51] Râzî, *Mefâtiħ*, 30/603.

[52] Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnûsiyye li'n-Neşr, 1984), 29/69.

İslâm'ın sınıfsız toplum mesajına karşı şiddetli reaksiyon gösteren Mekke aristokrasisi, Hz. Peygamber'in mesajına kulak verip İslâm'ı kabul eden fakir, köle ve zayıf kimselerin olduğu bir düzlemde peygamber ile bir araya gelebileceklerini söyleyerek ondan yoksul ve zayıfları yanından uzaklaştırma yönünde taleplerde bulunmuşlardır. Müşriklerin böyle düşünmelerinin sebeplerinden birisi de kendilerini her şeyin en iyisine layık görmeleridir. Onlara göre eğer İslâm iyi bir şey olsaydı öncelikle onlar Müslüman olurlardı ve Müslüman olmada sıra en son zayıflara gelirdi.^[53] Kur'an onların bu iddialarını şöyle reddetmiştir: *"Böylece insanların bazısını bazısı ile denedik ki, "Allah aramızdan şu adamları mı iman nimetine layık gördü?" desinler. Allah şükreden kullarını daha iyi bilen değil mi?"*^[54] Bu âyet, Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber'den talep ettikleri bir istek üzerine inmiştir. Âyetin hemen öncesinde geçen âyette onların bu isteklerinin ne olduğu açıklanmış ve peygambere kabul etmemesi yönünde uyarı yapılmıştır: *"Rab'lerinin rızasını isteyerek sabah akşam ona dua edenleri yanından kovma. Onların hesabından sana bir şey yok, senin hesabından da onlara bir şey yok ki onları kovasın. Eğer kovarsan zalimlerden olursun."*^[55] Bu âyette görüldüğü üzere Mekke aristokrasisi, Hz. Peygamber'den yanındaki yoksul ve zayıfları uzaklaştırmasını istemişlerdir. Taberî'de, Abdullah b. Mes'ûd'dan (öl. 32/652-53) nakledilen bir rivayete göre; Kureys'in uluları, Suheyb, Ammâr, Bilal, Habbâb ve kölelerden oluşan birtakım kimseler Hz. Peygamber'in meclisinde otururlarken onun yanına gelmişler ve: "Ey Muhammed! Kavminden kendileri ile oturmaya, arkadaşlık yapmaya bunları mı seçtin? Allah aramızdan doğru yola bunları mı layık gördü? Biz bunlara mı tâbi olacağız? Onları meclisinden uzaklaştır. Eğer bunu yaparsan sana tâbi oluruz." dediler. Bunun üzerine *"Onları yanından uzaklaştırma."* âyeti inmiştir.^[56] Yine Taberî'de aktarılan bir diğer rivayete göre Akra b. Hâbis ve Uyeyne b. Hısn el-Fezârî gibi önde gelen müşrik liderler, Hz. Peygamber'in yanına gelmişler, onun yanında birçok yoksul, köle ve zayıf kimseleri görünce kendilerinin Arapların üstünleri olduklarını ve bu zayıflarla aynı mecliste oturmak/görünmek istemediklerini söylemişlerdir. Bu durumun kendileri için dışardan gelen heyetler nazarında bir utanç kaynağı olacağını da eklemişlerdir.^[57] Rivayete göre Hz. Peygamber, onların ayrı ayrı oturmalarını kabul etmiş ama onlar bunu yazılı bir belge ile garanti altına almak istemişlerdir. Hz. Peygamber, onların istediği belgeyi Hz. Ali'ye yazdırırken bu âyet inmiş ve peygambere *"eğer bunu yaparsan zalimlerden olursun"* şeklinde şiddetli bir uyarı yapılmıştır.^[58]

En'âm sûresindeki bu âyetlerde zayıfları uzaklaştırmaması yönünde emir alan Hz. Peygamber, nüzul sırasına göre En'âm'dan daha sonra inen Kehf sûresinde zayıflarla oturmaya ve onları meclisinde tutmaya dönük daha keskin bir emir almıştır. Mekke döneminin farklı zaman dilimlerinde inen bu âyetlere göre, müşriklerin zayıf ve yoksullara karşı dışlayıcı ve tahkir edici davranışları devam etmektedir. Bu sebeple Kehf sûresi 28. âyette yoksul ve zayıfların mecliste korunmasına dönük daha güçlü vurgular yapılmıştır. *وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدْوَةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا* *"Sabah akşam Rablerine, O'nun rızasını dileyerek dua edenlerle birlikte ol. Dünya hayatının zînetini arzu edip de gözlerini onlardan*

[53] Kur'an'ı-Kerîm'in verdiği bilgilere göre benzer tavır Hz. Nûh'un kavminde de görülen bir davranıştır. Nûh kavminin ileri gelenleri de O'na kavmin kendilerine göre en rezillerinin (yoksul ve zayıflarının) iman ettiğini söyleyerek peygamberin davetini ve iman edenleri aşağılamışlardır: *"Kavminin inkâr eden ileri gelenleri, "Biz, senin ancak bizim gibi bir insan olduğunu görüyoruz. İlk bakışta sana uyanların da ancak en aşağılıklarımızdan ibaret olduğunu görüyoruz. Sizin bize karşı herhangi bir üstünlüğünüzü de görmüyoruz. Aksine sizin yalancı kimseler olduğunuzu sanıyoruz"* dediler." Hûd 11/27.

[54] el-En'âm 6/53.

[55] el-En'âm 6/52.

[56] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/374.

[57] Müşriklerin bu talepleri, günümüzde sözde bazı dinî grupların yapmış oldukları sohbet toplantılarında insanları meslek ve kariyerlerine göre gruplandırmaları ve sohbet/ders halkalarını statülere göre düzenleme hezeyanının aynısıdır. Kur'an'ın bu ayrımcı ve bölücü zihniyete bu âyetlerde şiddetli tepki vermesi benzer hatayı yapanlara evrensel bir mesajdır. Âyete göre bunu yapanlar kim olursa olsun zalimdir.

[58] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/376.

ayırma. *Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, boş arzularına uymuş ve işi hep aşırılık olmuş kimselere boyun eğme.*"^[59] Taberî, En'âm Sûresi 52. âyetinin tefsirinde aktardığı rivayetin bir benzerini bu âyetin tefsirinde de aktarmış ve Mekke müşriklerinin fakir ve yoksulların meclisten kovulmasına dönük taleplerine karşılık bu âyetin indiğini haber vermiştir.^[60]

Bu âyette Hz. Peygamber'e, kalbi zikirden gaflet halinde olan, sadece dünya hayatına meyleden, insanların değerlerini maddiyatla ölçen ve bu davranışlarında aşırıya kaçan kimselere itaat etmemesi emredilmiştir. Âyetin muhtevasından da anlaşılacağı üzere Mekke ileri gelenleri kabile ve asabiye şerefi üzerine kurdukları sosyal yapının değişmesine şiddetle karşı çıkmakta, köle ve yoksulları meclislerinde bulunmaya layık görmemektedirler. Tarihî süreç içinde oluşturdukları bu geleneksel otoriter yapının değişmesine izin vermek de istememektedirler. Derveze (öl. 1984), Kehf 28. âyette Hz. Peygamber'e verilen emrin En'âm 52-53. âyette verilen emrin aynı olduğunu, çünkü peygamberin nefsinde Mekke ileri gelenlerinin Müslüman olmasına dönük bir arzu olduğunu ve bu arzusunun gerçekleşmesi için onların tekliflerine meylettiğini fakat Kehf sûresindeki bu âyet ile tekrar uyarıldığını ve İslâm toplumunun temellerinin bu ilkeler üzerine oluşturulacağını kendisine hatırlatıldığını söylemiştir.^[61] İbn Âşûr ise bu âyette; bütün değer ve itibarı görüntüde arayan, inanç, ahlâk ve kalbî marifetlerden bütünüyle uzak olan Mekke'nin ahmak liderlerine yöneltilmiş bir itiraz olduğunu söylemiştir.^[62] Âyette Hz. Peygamber'e özellikle verilen itaat etmeme emri, Mekke ileri gelenlerinin bu konuda çok büyük baskı yaptıklarına bir işarettir. Hz. Peygamber'in ise onların bu taleplerine gönüllerini kazanmak ve onların İslâm'a girmesini temin etmek için ara ara meylettiği görülmektedir. Fakat dinin sahibi olan Allah, Hz. Peygamber'i "*bunu yaparsan zalimlerden olursun*" diyerek sert bir şekilde uyarılmış ve kesinlikle onların bu arzularına itaat etmemesi emri vermiştir. Bu emir ve talimatnameler, kim olursa olsun insan nefsinde var olan zenginlik ve güce yanaşma, onlardan memnuniyet duyma arzusunu terbiye etmektedir. Zira Allah katında birey ve toplumlara değerli kılan şey maddi imkanlar değil manevi tekamüller ve günahattan arınmış temiz gönüllerdir.

2.3. Günahkârlara İtaat Etmeme Emri

Birçok müfessire göre^[63] Mekki olan İnsân sûresinde Hz. Peygamber'e kâfir ve aşırı günahkâr kimselere itaat etmemesi tekrar hatırlatılmıştır. *"O halde, Rabbinin hükmüne sabret. Onlardan hiçbir günahkâra ve hiçbir nanköre itaat etme."*^[64] Bu âyette itaat edilmemesi söylenen insanların "esîm" ve "kefûr" sıfatları, "hayra engel olan"^[65] ve "küfürde aşırı giden" anlamlarına gelmektedir.

Âyetin sebep-i nüzûl rivayetlerinde aktarıldığına göre, Velid b. Muğîre, Utbe b. Rabîa, Amr ibn Umeyr b. Mesûd es-Sekâfi ve Ebü'l-Bahterî b. Hişâm gibi Mekke liderleri, Dâru'n-Nedve'de toplanmışlar, Hz. Peygamber'e neden atalarının dinini terk ettiğini sorduktan sonra her birisi ona çeşitli maddî teklifler de bulunmuşlardır. Velid b. Muğîre malının yarısını, Ebü'l-Bahterî Mekke'nin en güzel kızlarından olan iki kızını eş olarak vermeyi teklif etmişlerdir. Bunun üzerine bu âyet inerek onların taleplerine kesinlikle itaat etmemesi emri verilmiştir.^[66] Taberî'nin rivayetine göre

[59] el-Kehf 18/28.

[60] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 18/6-8.

[61] Resmi Mushaf'ta Medenî sûrelerden sayılan İnsân sûresi, Derveze'ye göre çoğu müfessir tarafından Mekki kabul edilmiştir. Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs*, 5/65.

[62] İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 15/305.

[63] Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs*, 6/105.

[64] el-İnsân 76/24.

[65] Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 2001), 63.

[66] Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 4/534.

ise bu âyet Ebû Cehil hakkında inmiştir. Ebû Cehil, eğer Muhammed'i namaz kılarken görürsem onun boğazına çökeceğim demiş ve bu âyet ile Hz. Peygamber'e, Ebû Cehil'e boyun eğmemesi yönünde emir verilmiştir.^[67] Sebeb-i nüzûl rivayetlerinde farklı isimler zikredilse de bu isimlerin lider ve güçlü isimler olduğu âyette zikredilen "esîm" ve "kefûr" kelimeleri ile ortaya konmaktadır. Çünkü el-esîm kelimesi aynı zamanda çok zalim ve küfürde ileri giden anlamına gelmektedir.^[68] İmam Mâtürîdî (öl. 333/944), buradaki itaat etme emrinden maksadın; "seni günah işlemeye veya küfre düşmeye davet edenlere itaat etme" anlamına geldiğini söylemiştir.^[69] Mâtürîdî'nin bu yorumuna göre, burada Hz. Peygamber'e yapılan baskı, O'nu dünyevî nimetlerin albenisinin etkisi altına almak ve günaha sürüklemek şeklinde oluşmaktadır. Nitekim insanlık tarihi dünyevî menfaatler uğruna davasından vazgeçen sayısız örneklerle doludur. Hz. Peygamber'e çeşitli sûrelerde hatırlatılan itaat etmeme emri hem müşriklerin direncini kırma hem de Hz. Peygamber'in azmini sağlamlaştırma amacı da gütmektedir.^[70] İbn Âşûr, bu âyetlerin Hz. Peygamber'e destek mahiyetinde indiğini ve O'nu insan olması yönüyle kalbinde oluşacak zafiyetlerden korumayı amaçladığını bildirmiştir.^[71]

2.4. Kâfir ve Münafıklara İtaat Etmeme Emri

Kur'an'ı-Kerîm'de aynı sûrede olmak üzere iki defa geçen kâfir ve münafıklara itaat etmeme emri, Ahzâb sûresi 1 ve 48. âyetlerde zikredilmektedir. Mekke döneminde itaat edilmemesi gereken kimseler, ahlâkî davranışları üzerinden tanımlanırken Medenî Ahzâb sûresinde itaat edilmemesi gereken kimseler, kâfir ve münafık olarak daha geniş bir tanımlama ile zikredilmiştir. Münafıklardan bahsedilmesi, nifak hareketlerinin gücüne ve vermek istedikleri zarara da işaret etmektedir.

Ahzâb sûresinin muhtevası, itikadî, ictimâî, siyasî, hukukî, ailevî, sosyal ve ahlâkî birçok hususa düzenlemeler getiren kapsamlı bir içeriğe sahiptir. Mevdûdî'ye (öl. 1979) göre, Uhud Savaşı'ndan Hendek Savaşı sonrasına kadar biriken siyasî, sosyal ve ekonomik sorunlara dönemsel olarak çözümler getiren Ahzâb sûresi âyetleri, sonradan bir bütünlük içinde bir araya getirilmiştir.^[72] Derveze "sûrenin, nüzul ortamı ve bölümlerinin bir araya getirilmesi hususunda yapılan araştırmalara göre âyetlerin değişik zaman dilimlerinde ve uzun aralıklarla indirildiği ve sonra âyetlerin aralarının birleştirildiğini" söylemiştir.^[73]

Sûrenin ilk âyetlerinin takva uyarısı ile başlaması, kâfir ve münafıklara itaat etmeme emri ile devam etmesi, bir yönüyle Mekke fethi sonrası ultiमतom hüviyeti taşıyan Tevbe sûresine benzemektedir. Zira Tevbe sûresi Mekke fethi sonrası başta Mekke ve Medine olmak üzere tüm Arabistan coğrafyasının yeni dinî ve siyasî nizamını belirlemiştir. Ahzâb sûresi ise Uhud Savaşı ile Hendek (Ahzab) Savaşı aralığında meydana gelen siyasî, ekonomik ve sosyal ağırlıklı sorunlara yeni düzenlemeler getirmiştir. Nitekim sûrenin içinde zikredilen evlatlık müessesesi, savaş hukuku, ihanet eden Yahudilere karşı uygulanacak muamele, Hz. Peygamber'in ailesi başta olmak üzere aile ve sosyal hayata dönük önemli düzenlemeler, toplumdaki kâfir ve münafık kimselerin ciddi şekilde tepkisine ve karşı girişimlere^[74] neden olacak uygulamalar içermektedir. Bu sebeple sûrenin hemen girişinde Elmalî'nin ifadesi ile "takvayı Allah'a yapması"^[75] emredilmiştir.

[67] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/115.

[68] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/115.

[69] Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Dârü'l-Mizân, 2007), 10/370.

[70] Bazı âyetlerde Hz. Peygambere önceki elçiler hatırlatılarak onlar gibi azim (kararlılık) sahibi olması emredilmiştir. bk. el-Ahkâf 46/35.

[71] İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 29/402.

[72] Ebû'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 4/371-385.

[73] Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 7/345.

[74] Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 7/345.

[75] Muhammed Hamdî Elmalî, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Azim Yayınları, ts.), 293.

Bazı tefsir kaynaklarına göre sûrenin ilk âyetinin “يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا” *“Ey Peygamber! Allah’a karşı gelmekten sakın. Kâfirlere ve münafıklara itaat etme. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”*^[76] şeklinde itaat etmeme emri ile inmesi, Ahzâb Savaşı sonrası Medine’ye bir heyet halinde gelen Mekke eşrafının taleplerine itiraz içindir. Rivayetlere göre; Abdullah b. Ubey ve Abdullah b. Sa’d gibi Medine’nin ileri gelen münafıkları, Ebû Süfyân b. Harb ve İkrime b. Ebî Cehl gibi Mekke liderlerine mektup yazmışlar ve kendilerinin onlara Hz. Muhammed’e karşı destek vereceklerini söylemişlerdir. Sonra onlardan gelen eman talebini Hz. Peygamber’e niyetlerini saklayarak söylemişlerdir. Mekke ileri gelenlerinin Müslüman olmasını çok arzulayan Hz. Peygamber, onlara eman ahdi vermiş onlar da Medine’ye gelmişlerdir. Hz. Peygamber’in meclisine çıkan Mekke heyeti ondan; kendileri için ahiret hayatında şefaath edecek ve diğer başka faydaları olacak Lât, Uzzâ ve Menât putlarını eleştirmesine son vermesini talep etmişlerdir. Bunun üzerine Ahzâb sûresinin bu ilk âyetleri inerek Hz. Peygamber’e onlara kesinlikle itaat etmemesi emri verilmiştir.^[77] Zemahşerî (öl. 538/ 1144), sûrenin اتق الله *“takvalı ol”* emri ile başlamasının, *“Takvaya sınıksız sarıl ve görevinde sabit ol.”* anlamına geldiğini, “Kâfirlere ve münafıklara itaat etme.” emrinin ise, onların hiçbir görüşünü ve düşüncesini kabul etme ve onların zararlarından sakın anlamına geldiğini söylemiştir.^[78] İbn Âşûr da sûrenin bu şekilde başlamasının; “İslâm’ın temel gayelerini korumak, Hz. Peygamber’e görevinin çerçevesini, önemini hatırlatmak ve düşmanların zararlarından sakındırmak” gibi temel gayeleri amaçladığını belirtir.^[79] Bu sûrenin kırk sekizinci âyetinde tekrar eden وَلَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ *“Kâfirlere ve münafıklara itaat etme!”* emri, Hz. Zeyd (r.a.) ve Hz. Zeynep (r. anhâ) hadisesinin kısaca edilmesinden sonra geçmektedir. Asırlardır bir yanlış üzere oluşturdukları evlatlık müessesesi ve hukuku, bu sûrede emredilen âyetlerle kökten yıkılınca bir fırsat arayan İslâm düşmanları Hz. Peygamber’e karşı çok şiddetli bir muhalefet yürütmüşlerdir. Bu sebeple kâfir ve münafıklara itaat etmeme emri bu sûrede iki defa zikredilmiştir. Sûrenin ilk âyetinin bu şekilde gelmesi, “Dinimiz için neyin hayırlı neyin hayırsız olduğunu biz daha iyi biliriz. Bu konuda neyin iyi neyin kötü olduğunu da biz biliriz. Bu nedenle münafıklara ve kâfirlere uyan bir davranış içinde bulunmamalısın, bilakis bizim dileğimize uygun bir tavır içinde olmalısın. Bizden korkmalısın, kâfirler ve münafıklardan değil!” şeklinde bir mesaj vermiştir.^[80]

İçeriği itibarıyla siyasî, adlî, ekonomik ve sosyal birçok önemli konuya temas eden ve asırlardır süregelen yanlışları iptal edip yerine doğrusunu koyan Ahzâb sûresi, görüleceği üzere toplumdaki kâfirler ve münafıklar tarafından şiddetli eleştirilere konu olmuştur. Bu eleştirilerden doğal olarak vahyi tebliğ eden Hz. Peygamber çok fazla etkilenmiştir. Bu sebeple onlara itaat etmeme emrinin verildiği âyetlerde Allah’ın kendisine vekil olduğu da güç ve destek verme kabilinden sıkça hatırlatılmıştır. Bu yönüyle toplumu ıslah eden tüm aydın ve bilginler için bu sure çok önemli davranış modelleri sunmaktadır. Çünkü kötüyü ve yanlış savunanların çok ve güçlü olması, kötüye ve yanlış karşı çıkılmayacağı anlamına gelmez mesajı bu suredeki değişimler üzerinden verilmiştir.

[76] el-Ahzâb 33/1.

[77] Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, 3/469-470; Mâtürîdî, *Te’vilât*, 8/347-348.

[78] Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâik-i gavâmîdi’t-tenzîl ve uyûni’l-ekâvil fi vücûhi’l-te’vil*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu’s-Sevd, (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, ts.), 3/519.

[79] İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 21/249.

[80] Mevdûdî, *Tefhîm*, 4/386.

bazı tefsir kaynaklarına göre, Ehl-i kitap, Allah'ın onlara dinlerinde hükmettiği şeylerde hile yapmaktadırlar ve hükümleri insanların konumlarına göre uygulamaktadırlar. Kısas, hudûd ve diğer şer'î hükümlerde hevalarına göre hükümde bulunan kitap ehli bu âyette eleştirilmiş ve onların hükümleri kişilerin konumlarına göre değiştirmeleri hevaya uymak olarak değerlendirilmiştir. Hz. Peygamber'e de bu âyette onların aralarında hakemlik yaptığı zaman Kur'ân'ı-Kerîm'in hükümleri ile hükmetmesi emredilmiş ve onların hevalarına göre davranmaktan nehyedilmiştir.^[98] Mâide sûresi 49. âyetinde de aynı konu tekrar hatırlatılmış ve yine onların hevalarına uymaması konusunda peygambere ikinci bir emir verilmiştir. *وَإِنْ أَحْكَمَ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَاحْذَرْهُمْ أَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمُوا أَنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُصِيبَهُمْ بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ لَفَاسِقُونَ* "Aralarında, Allah'ın indirdiği ile hükmet. Onların arzularına uyma ve Allah'ın sana indirdiğinin bir kısmından (Kur'an'ın bazı hükümlerinden) seni şaşkırtmalarından sakın. Eğer yüz çevirirlerse, bil ki şüphesiz Allah, bazı günahları sebebiyle onları bir musibete çarptırmak istiyor. İnsanlardan birçoğu muhakkak ki yoldan çıkmışlardır."^[99]

Ehl-i kitap ile ilişkiler bağlamında Hz. Peygamber'e onların hevalarına uymaması yönünde verilen bir başka emir de Şûrâ sûresinde zikredilmiştir. Sûrenin ilgili âyetlerinde Hz. Nuh'a, Hz. Mûsâ ve İsa'ya şeriat verildiği belirtildikten sonra son peygambere de şeriat hükümleri verildiği söylenmiş ve zikredilen peygamberlerin şeriatlerini tahrif edip hevalarına göre din uyduranların arzularına uymaması yönünde emir verilmiştir.^[100]

Hz. Peygamber'e verilen "onların hevasına uyma" emirlerinden birisi de müşriklerin haram helal uydurmaları ile ilgilidir. En'âm sûresi 150. âyette geçen bu emir şöyledir. *قُلْ هَلُمَّ شُهَدَاءَكُمْ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ بِمَا كَذَبُوا بِاللَّيْنِ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَهُمْ بِرَبِّهِمْ يَغْدِلُونَ* "Haydin, de: Allah bunu haram etti diye şahadet edecek şahitlerinizi getirin, eğer gelir şahadet ederlerse sen onlarla beraber şahadet etme, âyetlerimizi tekzip edenlerin, o Âhirete inanmayanların hevâlarına tabî olma, nasıl olursun ki bunlar Rab'lerine başkasını denk tutuyorlar."^[101] Bu âyette Yüce Allah, insanların arzularına göre uydurdukları haramları iptal etmiş ve onların bu tutumlarını hevaya uymak olarak vasıflandırmıştır. Hz. Peygamber'e de onların hevalarına göre uydurdukları bu haramlara ittiba etmemesi emri vermiştir.

Kur'ân'ı-Kerîm'de Hz. Peygamber'e verilen "hevalarına uyma" emri, bazı âyetlerde gerekçeli olarak da açıklanmıştır. Bu bağlamda Ehl-i kitabın din ile ilgili görüşlerine meyiletme durumunda kendisine Allah'tan başka hiçbir yardımcı bulamayacağı^[102] ve zalimlerden olacağı sert bir şekilde uyarı konusu yapılmıştır. Taberî, Yahudi ve Hristiyanların Hz. Peygamber'i kendi dinlerine davet ettiklerini bunun üzerine Bakara 120. âyetin indirilerek peygambere sakın onların hevalarına uyma emrinin verildiğini söylemiştir.^[103]

Görüldüğü üzere Kur'ân'ı-Kerîm'de birçok âyette Hz. Peygamber'e "itaat etmeme" ve "tâbi olmama" emri verilmiştir. Bu emirler hem onun hem de kıyamet gününe kadar hak ve hakikatin safında yer alanların karakterlerini inşa eden çok önemli hükümler ihtiva etmektedir. Şartlar ne olursa olsun temel ahlâk kurallarından ve prensiplerinden vazgeçmek ve kötülüğe teslim olmak doğru bir tavır değildir. Kur'ân'ı-Kerîm'in inşa ettiği karakter de şartlar ne olursa olsun iyiden yana tavır almak ve kötülüğün karşısında durmak üzere biçimlendirilmiştir. Bunun da birçok örnekliği önceki peygamberler ve son peygamber üzerinden aktarılmıştır.

[98] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/382.

[99] el-Mâide 5/49.

[100] eş-Şûrâ 42/13-15.

[101] el-En'âm 6/150.

[102] el-Bakara 2/120

[103] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/564.

Sonuç

Miladi 610 yılında risalet görevi ile gönderilen son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v) risalet görevinin gereği olarak toplumdaki bozukluklara karşı çıkmış ve insanları Allah'ın dinine davet etmiştir. Ancak tefessüh etmiş toplumun bazı ileri gelenleri ona karşı çok sert tepkiler göstermişlerdir. Bu tepkiler bazen davasından taviz alarak anlaşma yönünde olduğu gibi bazen de savaş meydanlarına uzanan karşılıklı mücadeleler şeklinde olabilmıştır.

Bir insan olması münasebetiyle Hz. Peygamber zaman zaman müşriklerden gelen bazı tekliflerden etkilenmiştir. Bu konuyla ilgili rivayetler, onun bazı taleplere sıcak bakmasını, insanların İslâm'a meylinin hızlanması arzusunun kaynaklandığını göstermektedir. Fakat dinin sahibi olan Allah, gerekli durumlarda elçisine doğru olanı emretmiş ve müşriklerin kötü niyet ve planlarından kaynaklanan talep, teklif ve arzularına meyletmemesi konusunda emirler vermiştir.

Müşriklere ve kötülere itaat etmeme emirlerinin ilk inen surelerde bile yer alması, İslâm'a karşı tepkilerin risaletin başlangıcı ile birlikte oluştuğunu göstermektedir. Medenî surelerde de itaat/ittiba etmeme emirlerinin görülmesi, bu baskı ve taleplerin ardının kesilmediğini göstermektedir.

Kur'ân'ı-Kerîm'de Hz. Peygamber'e verilen itaat/ittiba etmeme emirleri onun mümtaz şahsiyetini inşa ettiği gibi çevresindeki müslümanların da karakterlerini oluşturmuştur. Onlar, her işlerinde Allah'ın rızasını ve toplumun menfaatlerini önceliklemişler ve kötülerden gelen ayartıcı tekliflere aldanmadıkları gibi onların baskı ve tehditlerine de asla boyun eğmemişlerdir.

Kur'ân'ı-Kerîm'de Hz. Peygamber'e ve onun şahsında müminlere verilen "itaat/ittiba etme" emirleri, müesses dinî, sosyal, ekonomik ve kültürel otoritenin haksız uygulamalarına karşı durma, kabullenmeme ve itiraz etme refleksinin nasıl inşa edildiğini göstermektedir. Bu tepkiler, ideal insanın oluşturulma sürecinin de tezahürleri olup her devirdeki insanlar için örnek alınacak en yüce ahlaki değerlerdir.

Kaynakça

- Abdübâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1996.
- Ali, Cevâd. *el-Mufasssal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Dâru's-Sâkî, 4. Basım, 2001.
- Atalay, Halil. "Anne ve Babaya İtaat ve Hürmet". *Mehir* 3 (1999), 50-54.
- Canikli, İlyas. "İtaat Kültürünün Oluşmasında Hadislerin Rolü". *İslâmî İlimler Dergisi* 1-2 (2009), 307-328.
- Çınar, Mahmut. "Peygamber'e İtaatin Dayanağı Olarak İsmet Meselesi". *İlahiyat Akademi Dergisi* 7-8 (2018), 327-344.
- Derveze, İzzet. *et-Tefsirü'l-hadîs*. Kahire: , Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-Arabî, 1983.
- Duman, Muhammet Fatih. *Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı*. Şırnak: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Ebû Avde, Avde Halil. "Ana-Babaya İtaati Emreden Ayetlerle İlgili Edebî Yaklaşımlar Bağlamında Kur'ân Cümlelerinde Teşrî ve İ'câz". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2014), 165-206.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Azim Yayınları, ts.
- Ertürk, Rasih. *Hz. Peygamber'in sünnetinde itaat kavramı*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Güloğlu, Nazife Vildan. "Tefsir Geleneğinin Gökçe Yerine İtaati ve Tesbihi Yorumu Üzerine Bir Değerlendirme". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2021), 941-964.
- Gündoğar, Hamdi. "Kur'an'da Hz. Peygamber'e (S.A.S.) İtaat)". *IV. Kutludoğum Sempozyumu -Kur'an ve Hz. Peygamber (S.A.V.)*, 167-178.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnûsiyye li'n-Neşr, 1984.
- İsfahânî, Râgıb el-. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 2001.
- Kutluay, Ferhat. *John Locke'de Rıza ve Siyasal Otorite*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2007.
- Mâverî, Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed. *Tefsîrü'l-Mâverî (en-Nüket ve'l-Uyûn)*. thk. Es-Seyyid ibn-i Abdülmaksûd Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, ts.
- Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayani vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Mukâtil, Süleymân b. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1. Basım, 1423.
- Özarlan, Selim. "Kelâm Açısından İtaat Kavramı ve Çerçevesi". *Diyanet İlmî Dergi* 54/1 (2018), 93-111.
- Özkan, Hakan. *Din Eğitimi Açısından Kur'ân-ı Kerim'de İtaat Kavramı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999.
- Sadan, Hamza. "İtaat ve İttiba Kavramlarının Anlamsal Çerçevesi ve Kur'an'da Kullanımı". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2020), 177-204.

- Sugü, Hasan. *Kur'an'da İtaat*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Taberî, Muhammed b. Cerir, b. Yezîd el-Bağdâdî. *Câmiu'l-beyân an te'vili' âyi'l-Kur'ân*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Mekketü'l-Mükerreme: Dâru't-Terbiyeti ve't-Türâs, ts.
- Turan, Sebahattin. *Kur'an'da İtaat Kavramı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Turşak, Musa. "Kur'an'da İtaat Kavramı ve Ülü'l-Emre İtaatin Mahiyeti". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2022), 325-347.
- Ünal, Yaşar. "Resul'e İtaat Meselesi". *Toplum Bilimleri (Dergi)* VI/11 (2012), 169-187.
- Weber, Max. *Bürokrasi ve Otorite*. çev. H. Bahadır Akın. İstanbul, 2005.
- Yükselbaba, Ülker. "Milgram Deneyi: Otorite ve İtaate Dair". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 75/1 (2017), 227-270.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbühû*. thk. Abdulcelîl Abduh Şelbî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütub, 1988.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâik-i gavâmîdi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sevd., Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, ts.
- Zühaylî, Vehbe. *et-Tefsîrû'l-münîr*. 32 Cilt. Dimeşk-Sûriye: Dâru'l-Fikr, 1991.

